

Kayıt Dışı İstihdamda Küresel Etkiler ve Sosyal Örüntüler

Melek İPEK*

Özet: 1980'li yıllardan günümüze kadar uygulanan neo-liberal politikalar ve küreselleşme, toplumsal yapıda, çalışma ve işgücü üzerinde bazı temel dönüşümlere yol açmıştır. Bu süreçte yeni iş ve meslek alanları yanında; kayıt dışı çalışma gibi standart dışı çalışma biçimleri de artarak daha görünür hale gelmiştir. Kayıt dışılık, toplumdaki esnek çalışma zemininde görece düşük ücret, güvencesizlik ve uygun olmayan koşullarda çalışma anlamına gelmektedir. Bu yapısal değişikliklerden en fazla ve olumsuz etkilenenler ise yoksul, kadın, çocuk ve vasıfsız işgücü gibi toplumdaki dezavantajlı gruplardır. Küreselleşme sürecinin edilgin aktörleri arasında yer alan bu grupların kayıt dışı istihdam sürecinde korumasız ve kontrolsüz koşullarda, uzun ve ağır iş saatlerinde düşük ücretle çalışmak zorunda olmaları ise yoksulluğu yeniden üretmektedir.

Bu çalışmada kayıt dışılık, küreselleşme arka planı içinde sosyal görüntüleri ile birlikte ele alınmaktadır. Dezavantajlı gruplarla kayıt dışılık arasındaki karşılıklı ilişkiler irdelenirken, Türkiye'ye özgü nitelikler dikkate alınarak kayıt dışılığa eşlik eden sosyal örüntülerin ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışmanın temel bulgusu, işgücündeki yapılanmanın giderek kendi sosyal dokusunu yaratması ve Türkiye'de yoksulluk ile kayıt dışı istihdamın niteliği arasında güçlü bir bağın var olmasıdır. Buna paralel bir diğer bulgu ise, kayıt dışılığın, toplumun özgün yapısı dikkate alınarak, ekonomik göstergelerin yanında sosyal boyutları ile birlikte analiz edilmesinin önemidir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, kayıt dışı istihdam, yoksulluk

Abstract: Since the 1980s a remarkable transformation has occurred in the social structure, work and labor force as a result of neo-liberal policies and globalization. In that process not only new jobs and occupations but also unusual forms of employment, such as informal employment have appeared. Informality means relatively low wages, lack of social security rights, and unsuitable working conditions that are arising on the ground of flexible employment. In the society, already disadvantaged groups such as poor, women, children, and

* Dr. Sosyal Güvenlik Kurumu Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F Sosyal Hizmet Böl. Öğr. Gör.

unskilled people have been severely and mostly affected groups from these structural changes. These groups have been passive actors of the globalization process and their working conditions which are characterized with unregulated work hours and loads without protections and controls are the most important social and economic reasons for reproduction of poverty.

This study researches the concept of informal employment and its social appearances all together in the context of globalization. While the relations between the disadvantaged groups and informal employment are semitized, the study also aims to show the social structure accompanying informal employment with emphasis on the specific conditions of Turkey. The main finding of this study is that the restructuring in labor force is creating its own social structure and a strong tie between poverty and informal employment is co-existing in Turkey. Another finding is that it is important to analyze the informal employment together with the social dimensions considering the structure of the society as well as the economic indicators.

Keywords: Globalism, informal employment, poverty

Giriş

Çalışma yaşamındaki eşitsizlikler bağlamında önemle incelenmesi gereken alanlardan biri olan kayıt dışı istihdam, çoğunlukla ücret dışı destek mekanizmalarının hiç olmadığı ya da kayıtlı istihdama göre çok daha kısıtlı kaldığı bir istihdam türüne işaret etmektedir. Kayıt dışı sorunsalında, küreselleşme eğilimlerine bağlı olarak artan rekabet, teknolojinin gelişmesi ile maliyetlerin hızla düşmesi, üretici birimlerin küçülmesi ve Post-Fordist bir düzene geçilmesi, standart dışı çalışma ve istihdam şekillerinin artmasına ve daha görünür hale gelmesine yol açmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde işgücü, genellikle iki farklı biçimde istihdam edilmektedir. İlk istihdam biçimi genellikle organize sektör ya da formel sektör olarak adlandırılmaktadır. İkincisi ise genellikle kente göç etmiş, hemen iş bulamamış, gündelikçi ve geçici olarak çalışan vasıfsız işgücü ile hizmetler kesiminde az sermaye ile veya sermayesiz kendi işini yaparak gelir sağlayanlardan oluşmaktadır, ki bu da, enformal sektör olarak tanımlanmaktadır (Kenar, 2000: 2). Enformal sektör ve kayıtdışı istihdam arasında yakın bir ilişkinin bulunduğu ve enformel sektör içerisinde yer alanların çalışmalarının da genel olarak kayıt dışı istihdam kapsamında yer aldığı söylenebilir.

Dünya genelinde, özellikle 1980'li yıllardan başlayarak, önemli yapısal ve ekonomik bir dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Küreselleşme, bu sürecin merkezinde yer alan bir olgu olarak, ekonomik, sosyal, teknolojik, kültürel ve

politik açılardan dünya ölçeğinde bütünleşme ve entegrasyonun, artarak tek tip bir ekonominin uluslararası ölçekte planlanması şeklinde ifade edilmektedir. Ekonomik temelli bir kavram olarak küreselleşme, zaman ve mekanda farklılık yaratmış, elektronik iletişim ağı, kitlesel ulaşım ve mekan kavramını değiştirmiş, evrensel ve yerel arasındaki etkileşim giderek artarken, gündelik pratikler dünyanın diğer ucundaki gelişmelerden etkilenecek farklı boyutlar kazanmıştır. Küreselleşmenin etkisi altına aldığı alanlardan biri de, iş gücü piyasası ve istihdam stratejileridir. Küreselleşme süreci, tüm dünyada üretim ve tüketim biçimlerini etkileyip değiştirmiş, teknolojik ilerleme ve bilgi toplumuna geçiş, istihdam ve işgücünün niteliğini dönüştürmüş, sektörleri ve çalışma alanlarını da farklılaştırmıştır.

Kayıt dışı istihdam, nedenleri ve sonuçları açısından son derece karmaşık, çok yönlü bir süreçtir. Bu süreçte, ekonomik örüntüler öncelikli olarak yer alsa da, sosyal örüntüler de ekonomik örüntüler kadar önemlidir. Kayıt dışı istihdam konusunu sosyal örüntüler eşliğinde değerlendirirken, sorunu üretim ilişkilerinde ve çalışma sistemlerinde yaşanan değişim çerçevesinde ele almak önem taşımaktadır. Krippner'in, "sosyal değişme kurumsal ve daha geniş bir ekonomik çerçeve içinde gerçekleşir"(Krippner,2001:744) savından hareketle, bu çalışmada, küreselleşme zemininde, kayıt dışılık ve toplumdaki sosyal görüntülerin nasıl eşleştiği betimlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada, kayıtdışı istihdam, ekonomik göstergelerin ötesinde, sosyal örüntülerle birlikte ele alınmış, ortaya çıkardığı sonuçlara vurgu yapılmıştır.

Küreselleşme

Dünyanın hemen her yerinde ulaşım, üretim, bilişim ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, başta ekonomik olmak üzere, siyasal ve toplumsal alanlarda yeni gelişmeleri, dönüşümleri ve kavramlaştırmaları ortaya çıkarmıştır. Küreselleşme de, bu süreci anlatan ve yaygın olarak kullanılan bir kavram haline gelmiştir.

Küreselleşme, en basit anlamda yerkürenin farklı bölgelerinde yaşayan insan, toplum ve devletlerarasındaki iletişim ve etkileşim derecesinin, "karşılıklı bağımlılık" kavramı çerçevesinde giderek artması olarak tanımlanabilir. Yerel-evrensel spektrumunda her iki yöne doğru ilerleyen bir süreci tarif etmekte olan küreselleşme, son derece dinamik ve değişken bir oluşuma işaret etmektedir (Bayar,2009:5). Küreselleşme kavramı toplumların yalnızca ekonomik yapılarına değil sosyal, kültürel, siyasal ve teknolojik yapılarına da etki eden boyutta bir sürecin anlatımı olup, yeni bir olgu olmasa da; yeni kurallar koyan, yeni araçlar kullanarak yeni pazarlar oluşturan ve yeni aktörlerin olduğu yeni dünya düzenine işaret eden bir oluşumdur.

Giddens (1994:78), modernliğin sonucu olarak adlandırdığı küreselleşmenin, tek bir süreç olmayıp, karmaşık süreçlerin bir araya geldiği ve çelişki ya da zıt etkenlerin aynı anda devreye girdiğini belirtmektedir. Küreselleşme, geç modern

koşullarının yaşandığı, uzak yerlerin birbiri ile ilişkilendirildiği, yerel oluşumların milletlerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği, dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasıdır (Giddens,1994:75). Küreselleşme olgusu, aynı zamanda, kavram olarak hem dünyanın küçülmesine hem de bütün olarak dünya bilincinin güçlenmesine gönderme yapmaktadır (Robertson, 1999:21).

Bir diğer tanımla küreselleşme, üretim faktörlerinin, ülke birikimlerinin ve değerlerinin ulusal sınırları aşarak yayılması, ticaret ve yabancı yatırımlarla dünya ülkelerinin bütünleşmesi ve ulusların ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel farklılıklarına rağmen, ortak bir noktada buluşup uluslararası ilişkilerin yoğunlaştırılmasıdır (Özdemir, 2004:176). Küreselleşme, her geçen gün dünyanın farklı alanlarını etkisi altına almaya devam etmekte ve yapısını sürekli bir biçimde yeniden uyarlamaktadır. Bu doğrultuda, küreselleşme sürecinin ekonomik toplumsal yaşama ilettiği en önemli girdiler şunlardır:

- Kaynakların üretim ve dağıtımının ülke ölçeğinden uluslararası ölçeğe taşınması,
- Teknolojik yenilikler ve gelişmeler,
- Mal ve hizmet üretiminde ileri teknoloji kullanımı,
- Üretim ve işgücü piyasalarında esnekleşme ve taşeronlaşma,
- Sanayi sektörünün öneminin azalarak, hizmet sektörünün ağırlık kazanması,
- Kol işçiliğinden bilgi işçiliğine geçilmesi ve vasıflı işgücüne talebin artması,

Küreselleşme süreci ile üretim ve işgücünün esnekleşmesinin, tüm dünyada önemli yapısal dönüşümlere neden olduğu, konu üzerine yapılan sayısız çalışmada tartışılmıştır. Bu iki faktör, birbirinin ayrılmaz parçası olarak dünya üzerinde, gerek üretim teknolojilerinde, gerek sosyal yapıda gerekse çalışma ilişkilerinin tümünde çok önemli değişimlere neden olmuştur. Her iki faktörün en çok etkilediği konuların başında ise işgücü politikaları ve çalışma ilişkileri gelmektedir (Metin, 2011: 1).

Kayıt Dışı İstihdam

İşgücü ve çalışma yaşamı açısından bir sapma olarak nitelendirilen kayıt dışı istihdam kavramı, sosyal güvenlik açısından, “nitelik olarak yasal işlerde çalışarak istihdama katılan kişilerin, çalışmalarının gün veya ücret olarak, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına hiç bildirilmemesi ya da eksik bildirilmesi” olarak tanımlanabilir. Kayıt dışı istihdam tanımını içeren temel unsurlar, çalışanların sosyal güvenlik kurumuna hiç bildirilmemesi, çalışma gün sayılarının eksik bildirilmesi veya sigorta primlerinin kazanç tutarlarının eksik bildirilmesidir. Etik değerlere uygun olarak işlemeyen kayıtdışı istihdam sürecini tanımlayan önemli unsurlardan biri de, istatistiksel olarak ölçülmesinin zor olmasıdır. Kayıt dışı istihdam içinde yer alan aktörler ise, işverenlerle birlikte, örgütlü olmayan, yasal ve sosyal destek mekanizmalarından yararlanmayan, eğitim ve vasıftan uzak, pazarlık gücü

bulunmayan çalışanlardır (Kenar, 2002: 3).

Kayıt dışı istihdam sürecini dünya genelinde hızlandıran temel parametrelere bakıldığında; bu parametrelerin öncelikle sanayileşme alanında yaşanan gerileme ile hizmet sektörünün önem kazanması, teknolojide yaşanan yenilikler, bilgi ve iletişim alanındaki değişim ve gelişmeler, neo-liberal politikalarla tek merkezli bir ekonomik yapılanmaya doğru giden, yeni küresel dünya düzeni olduğu söylenebilir. Kayıt dışı istihdamda öne çıkan toplumsal olgular ise, kentleşme, göç ve nüfusun artması ile değişen demografik yapı zemininde yoksulluğun ve yeni yoksulluk olgusunun ortaya çıkmasıdır. Sözü edilen bütün bu unsurlarla, işgücünün değişen biçimlerinin küreselleşme döngüsü etrafında değerlendirilmesi ise, kayıtdışı istihdamın arka planını görme açısından önem taşımaktadır.

Neo-liberal politikaların uygulamaya girmesiyle birlikte, özellikle az gelişmiş ülkelerde, yabancı yatırımların ülkeye çekilmesi amacıyla özel sermaye için koruyucu iş hukuku mevzuatının geliştirilmesi, özel yatırımcının imtiyazlı olarak korunması, vergi muafiyeti, vergi indirimleri vb. teşvik tedbirleri getirebilmektedirler (Kutal ve Büyük uluslu, 1996:40). Bu doğrultuda, küreselleşmenin de etkisiyle, değişikliğe uğrayan işgücü piyasalarının yapısal özellikleri, ekonominin kuralılaşdırılması, üretim ve işgücündeki yapısal değişim olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler, dünya genelinde istihdamı olumsuz etkilemiş ve işsizlik kronik bir sorun haline gelerek, kayıtdışı çalışmayı kolaylaştırmıştır. Teknolojik gelişmeler, nitelikli işgücü gereksinimini arttırmış, niteliksiz işgücüne olan talep azalmıştır. 1970'li yıllardan itibaren, sanayileşmiş ülkelerde başlayan endüstri yoğunluğunun azaltılması süreci, hizmet sektörünün büyümesine neden olurken, temel üretim faaliyetlerinden bazıları, gelişmekte olan ülkelere kaydırılarak, üretimin sıradan aşamaları az gelişmiş ülkelere transfer edilmeye başlanmıştır (Ataman,1999:7). Bu yapılanma, bugünkü işgücü piyasasında kayıt dışılığa giden bölümlenmenin de temel nedenini oluşturmuştur.

Enformel sektör ve kayıt dışı çalışma birbirlerinden ayrı kavramlar olsa da, aralarında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki boyutunda, kayıt dışı çalışmanın, çoğu zaman, içinde geliştiği enformel sektörün ortaya çıkmasında etkili faktörlerden ilki, az gelişmiş ülkelerin demografik ve sosyo-ekonomik özellikleridir. Özellikle, kırdan kente göçle büyük bir kentsel işgücü fazlasına sahip olan ülkelerde, formel sektörün yeterli istihdam olanağı yaratamaması sonucunda, kendi hesabına çalışma ve çok küçük işletmeler, önemli bir ekonomik faaliyet ve istihdam kaynağı olmuştur. Yine bu ülkelerde yasal düzenlemelerin katılığı ve küçük işletmelerin bunlara uymakta karşılaştığı güçlükler, ekonomik faaliyetlerin enformel olarak yürütülmesinde etkili olan ikinci faktördür.

Kayıt dışılığa zemin hazırlayan enformel sektörün yaygınlaşmasında etkili olan diğer faktörler ise, küreselleşmeyle bağlantılı yapısal uyum politikaları ve ihracata dayalı sanayileşme modelidir. Bu modeli benimseyen gelişmekte olan ülkeler, uluslararası pazarlarda satış yapabilmek ve rekabete ayak uydurabilmek için işgücü maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla fason/taşeron üretim ilişkilerine

yönelmişlerdir. Üretim sürecinin parçalara ayrılarak, işgücünün kayıt dışı istihdam ilişkileri içinde korumasız olarak küçük işletmelere yaptırılması, büyük işletmelere, işgücü maliyetlerini dolaylı yoldan düşürme olanağı vermektedir. Bu çerçevede, sosyal refah devleti politikalarının emeği koruyan düzenlemelerinin maliyeti artıran unsurlar olarak görülmesi, istihdam güvencesi, gelir güvencesi, sosyal güvenlik, örgütlenme ve toplu pazarlık haklarına bağlı olarak, işgücü piyasasını düzenleyen yasa, kurallar ve politikalarda köklü değişikliklere ve kuralsızlaştırmaya yol açmıştır (Toksöz,2006:44). Kurumsallaşmış işletmelerin sayıca az olması, küçük işletmelerin yaygınlığı, izleme ve denetlemeyi zorlaştırırken, bu işletmeler pek çok yasal düzenlemenin dışında kalmakta; vergi, iş, sosyal güvenlik, muhasebe vb. konularla ilgili yasalar, genellikle bu tür küçük işletmeleri kapsamamaktadır. Bu doğrultuda, "tarım ve hizmetler sektörü, izleme ve değerlendirmenin zor olması nedeniyle, kayıt dışılığa en elverişli sektörler olarak ortaya çıkmaktadır" (Karaarslan,2010:45). Kayıt dışı istihdamı ortaya çıkaran diğer nedenlere bakıldığında, işverenlerin, işçilerin veya kendi hesabına çalışanların, özellikle vergi, sigorta primi vb. mali yükümlülüklerden kaçınmak, bürokratik işlemlerden kurtulmak amacıyla kayıt dışı ekonomik faaliyette buldukları ve gelirlerini kayıt dışında bıraktıkları görülmektedir. Kayıt dışılığı etkileyen bir diğer faktör ise, ülkedeki gelir dağılımıdır. Gelirden düşük pay alan yoksul gruplar, ek iş talebiyle işgücü piyasasına çıkmakta ya da nitelikleri açısından işgücü piyasasına dahil olamayan kadınlar ve hatta çocuklar, kayıt dışı sektörde istihdam şansı aramaktadır. Bunun yanı sıra, vergi ve sosyal katkı düzeyleri, bürokratik engeller, idari yükler, işgücü piyasasına ilişkin mevzuatın uygun olmaması, sanayinin yapısı ve düşük rekabet gücü, kayıt dışılığı arttıran diğer unsurlar olarak sayılabilir.

Türkiye'de ekonominin yapısal özelliklerinden kaynaklanan nedenlerle, kayıt dışı istihdamın boyutu, net olarak belirlenememektedir. TÜİK ve OECD tarafından yapılan çalışmalarla, bu oran yaklaşık olarak hesaplanmaya çalışılmaktadır. TÜİK 2013 Haziran ayı Hane Halkı İşgücü Anketi sonuçlarına göre, kayıt dışı istihdam oranı %37,8 olarak belirlenirken, bu dönemde tarımda kayıt dışı olarak çalışanların oranı %83,5, tarım dışı alanlarda kayıtsız çalışanların oranı ise %22,9 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2013). Türkiye'de tarım sektörü, inşaat sektörü, küçük çaplı işletmeler, geçici ve mevsimlik işlerde kayıt dışılığın daha yoğun olduğu izlenmektedir. Kayıt dışılığın en fazla görüldüğü gruplar ise, işsizler, eğitim seviyesi düşük vasıfsız kişiler, çocuk işçiler, yabancı kaçak işçiler, emekliler ve serbest çalışanlar olarak görülmektedir.

Kayıt altına alınamayan istihdam nedeniyle üretim faaliyetleri kurumsallaşamamakta, devletler önemli bir gelir kaybına uğramakta, çalışanlar da, güvencesiz ve son derece sağlıksız koşullarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu şekilde güvenceden yoksun olarak çalışanlar, sosyal güvenlik kapsamındaki sağlık, iş kazaları ve tazminat gibi birçok olanağın da yoksun kalmaktadır.

Küreselleşme ve Kayıt Dışılık

Neo-liberal dönüşüm sürecinin ivme kazandırdığı küreselleşme ile 1980'li yıllardan itibaren uluslararası ticarete yönelik üretimin önem kazanması ve sermayenin sınır tanımaksızın, ulus ötesi şirketler aracılığıyla mobilitesinin artması, ulusal işgücü piyasaları üzerinde çok önemli dışsal etkiler yaratmıştır (Şenses,2003:146-161). Bu süreçte, çalışma yaşamının bütününde meydana gelen dönüşümler, özellikle azgelişmiş ülkeler açısından önemli toplumsal ve ekonomik kaygıları gündeme taşımıştır.

Küreselleşmeye ekonomik bir arka planda bakıldığında; bu sürecin en yoğun biçimde sermaye ve finans piyasalarında gözlenmekte olduğu söylenebilir. Ekonomik alanda yaşanan küreselleşme sürecini, sermayenin serbest ve sınırsızca hareket etmesi, serbest ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasıyla, sanayi üretimin ve yeni teknolojilerin nihai ürünlerinin dünya çapında yayılması gibi olgularla kısmen karakterize edebilmek mümkündür (Uyanık, 2008:10).

Küreselleşme sürecinde, dünya ekonomisinde sermayenin uluslararası serbest dolaşımı ile bütünleşen ve kayıt içinde olan (formel) uluslararası ölçekteki firmalarla, kayıt dışında kalan (enformel) küçük firmaların oluşturduğu ikili bir yapı söz konusudur. Bu ikili yapı içinde küreselleşmenin hızı ile orantılı olarak, formel sektörde de enformelleşme eğilimi hızlanmıştır. Formel sektör, düşük maliyet kaygısıyla enformel sektörle karşılıklı bağımlı hale gelmiş ve enformel sektörün varlığını pekiştirmiştir. Küreselleşme ile gelen aşırı rekabet, bir çok işletmeyi maliyetlerini kısmak zorunda bırakmış ve işletmeler ilk olarak, enformel yapıya bürünerek, kayıt dışı istihdama zemin hazırlayan ve merdiven altı olarak tanımlanan üretim biçimini benimsemişlerdir. Bu yapılanma ise, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında fason üretim temelinde oluşan işbölümünde, gelişmiş ülkelerin imalat sektörü için ihtiyaç duyduğu vasıfsız veya yarı vasıflı çevre işgücünü güvencesiz istihdama, yani kayıt dışı istihdam sürecine yerleştirmiştir (Esim,2001:13).

Zaman-mekân kenetlenmesi terimi, insanlık durumunun parametrelerindeki süre giden çok yönlü dönüşümü ifade eder. Kenetlenmenin toplumsal nedenlerine ve sonuçlarına bakıldığında, küreselleşme sürecinin etkilerinin aslında tümüyle bütünleştirici olmadığı görülür. Bauman (1998:8)'ın ifade ettiği gibi, küreselleşme birleştirdiği kadar böler de; birleştirirken böler. Yerkürenin tek tipliliğini arttıran nedenlerle bölen nedenler özdeşdir. Burada söz edilen ayrıştırıcı, bölücü etkiler bağlamında, üretim sürecinin parçalara ayrılarak, işgücünün kayıt dışı olarak küçük işletmelerde kullanılması, ülkelerin uluslararası pazarlara girip rekabet edebilmek amacıyla, işgücü maliyetlerinin aşağı çekilebilmesine zemin hazırlayan taşeron ilişkilerine yönelmeleri, kayıt dışı istihdamı yaratan diğer önemli etkilerdendir.

Teknoloji ve iletişimde yaşanan gelişmelerle birlikte, sermayenin dolaşımında ve ticarete de büyük gelişmelerin yaşanması, işgücünün de aynı oranda dolaşımını getirmemekte, işgücünün küreselleşmesi olgusu çok fazla geçerli

bulunmamaktadır. Ayrıca, teknolojinin nitelik değiştirmesi ve bilgisayarlaşma, sanayide üretkenliği artırmış, insan gücü yerine bilgisayara geçilmiş, insanın entelektüel düzeyini geliştirmiş, ekonomide yeni üretim sektörlerinin ortaya çıkmasına yol açmış, böylece sanayinin yerini giderek hizmet sektörü ile bilgisayar ve diğer teknolojileri üreten imalat sektörü almaya başlamıştır (Uyanık,2008:8-9). Küreselleşme sonucu, sermayenin emeğe göre hareket serbestisinin fazla olması ve ulusal kurumların güçlerinin azalması nedeniyle, emek daha zayıf bir konuma gelmektedir. Emeğin değersizleşmesi, kayıt dışı istihdamda en etkili faktörlerden birini oluşturmaktadır. Dolaşımı kolaylaşan işgücü ise yalnızca, bilgi toplumunda ihtiyaç duyulan beyaz yakalı çalışanlardır. Beyaz yakalı çalışanlar, zeki, çok iyi eğitim görmüş, çok yönlü teknolojik bilgiye sahip, küresel düşünen, zihinsel esnekliğe sahip olan, inisiyatif kullanabilen, ekip çalışmasına yatkın, yaratıcı ve yer değiştirebilen özelliklerde bireyler olarak tanımlanmaktadır. Bilgi ve iletişim sektörlerinin ön plana çıkması, sanayi toplumunun mavi yakalı işçiye olan talebi azaltmış ve belirli sektörler dışında, firmalar küçülme yoluna gitmişlerdir. Bu süreçte beyaz yakalı bilgi işçisine olan talep artarken, yaşanan gelişmeler hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde işsizliği önemli bir sorun haline getirmiştir (Yalınpala, 2002 :287-289).

Kayıt dışı istihdamın büyümesinde bir başka etken, küreselleşmeye bağlı olarak esnek üretimin önem kazanmasıdır. Dünya ölçeğinde pazar ve rekabet koşullarının değişmesi, işvereni, sürekli verimliliğini artırmak ve işgücü maliyetini düşürmek zorunda bırakmakta, bu da üretimin esnekleştirilmesiyle mümkün hale gelmektedir. Esneklikle biçimlenen yeni iş süreçleri, tam zamanlı ve sürekli istihdam ihtiyacını ortadan kaldırmakta, gelişen yeni iş ve meslek alanları yanında, standart dışı istihdam biçimleri ağırlık kazanarak, işgücü piyasalarının esnekleşmesine yönelik uygulamalar yaygınlaşmaktadır (Ongan, 2005:96).

Esnek çalışma biçimleri ile birlikte, geleneksel “belirsiz süreli” hizmet sözleşmelerinden “belirli süreli” dönemsel ya da geçici nitelikli hizmet sözleşmelerine doğru bir eğilim ortaya çıkmıştır. Yarı zamanlı çalışma, geçici ya da mevsimlik çalışma, taşeron işçiliği, tele – çalışma gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkan esnek istihdam modeli, sermayeye, işgücünün sosyal maliyetlerinden kurtulma ve kâr oranlarını artırma olanağı vermiştir. Esnek işgücü piyasaları tartışmaları, işletme bazında kullanılan çekirdek işgücü ve ihtiyaç duyulduğunda istihdam edilen çevre işgücü kavramlarını beraberinde getirmiş ve bu süreç, ikili işgücü piyasasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Firmalar tarafından talep edilecek çekirdek işgücü, yeni teknolojilerin ve üretim tekniklerinin öngördüğü yeteneklere sahip olacak ve sürekli çalışmak üzere istihdam edilecektir. Diğer yandan, işgücü grubu dışında kalanlar ise firmanın pazardaki rekabet gücüne göre atipik istihdam ilişkileri içinde, yani kayıt dışı sektörde yer bulacaktır (Uyanık, 2008:11).

Bilgi ve iletişim olanaklarının gelişmesi, firmaların, mal üretimini aktaracakları fason üretim yapan küçük firmaları herhangi bir ülkeden seçmelerini kolaylaştırmaktadır. Ulusal sınırların önemini yitirmesini, tüm ekonomik ve sosyal

birimlerin daha yoğun ve daha rahat bir etkileşim içine girmesini ifade etmekte kullanılan küreselleşme, böylelikle sermayenin dünya çapındaki hareketliliği anlamında gerçekleşmektedir. Firma ölçeklerinin küçülmesi ve sermayenin hareketliliği, tüm ülkelerde kayıt dışı sektörü büyütmeyle birlikte, küçük işletmelerin halen yaygın bir biçimde varlığını sürdürdüğü, yüksek işsizlik oranına sahip ve toplu sözleşme, sosyal güvenlik gibi kurumların tam yerleşmediği az gelişmiş ülkelerde fason üretimin ve kayıt dışı sektörün payını artırmaktadır.

Görüldüğü gibi, teknolojik gelişmeler yüksek nitelikli işgücü ihtiyacını artırmakta, nitelsiz ya da düşük nitelikli işgücüne olan talep azalmaktadır. Dünyada ciddi bir işsizlik sorunu yanında, işgücü açığı da istihdam sorununu ağırlaştırmaktadır (Uyanık, 2008:12). Bütün bu gelişmeler ışığında, işgücü piyasalarında işsizlik, esneklik, istihdamın sektörel değişimi, enformel sektör ve kayıt dışı istihdamın yaygınlaşması yönünde hızlı gelişimin ortaya çıktığı görülmektedir.

Türkiye, küreselleşme sürecine 1980'li yıllarda uygulamaya koyduğu neo-liberal ekonomik programlarla katılmıştır. Bu süreçte, dışarıda uluslararası rekabet baskısı, işgücü maliyetlerini düşürmeye zorlarken, içeride de yeterli sayıda iş ve istihdam yaratılamaması, tarım ve hizmet sektörünün ekonomideki ağırlığı, köyden kente göç, krizler ve gelir dağılımındaki eşitsizlikler, işletmeleri küçülmeye zorlayan teşvik uygulamaları, yüksek oranlı vergi ve sosyal sigorta primlerinin varlığı, kayıt dışı istihdamın artmasına neden olmuştur.

Küreselleşmenin, kayıt dışına yönelmesinin nedenine inildiğinde; düşük emek verimliliğinin temel bir parametre olduğu söylenebilir. Türkiye'de de kayıt dışına yönelmenin temel gerekçesini varolan işsizlik, düşük ücret ve düşük verimlilik oluşturmaktadır. 1980 sonrası izlenen neo-liberal politikalar, işgücü piyasalarında esnekleşmeyi, diğer bir ifadeyle işgücü piyasalarındaki kayıt dışılığı yaygınlaştırmıştır. Kayıt dışı istihdam ise birdenbire ortaya çıkmamış, ülke ekonomisindeki gelişmeler sonrasında kendi sosyal dokusunu yaratarak oluşmuştur. Söz konusu sosyal dokuya ilişkin özellikler ise kayıt dışılığın sosyal görüntüleri başlığı altında aktarılmaya çalışılacaktır.

Kayıt Dışılığın Sosyal Görüntüleri

Türkiye'de kayıt dışı istihdamın küreselleşme boyutunda seyreden sosyal örüntüleri olarak, küresel sistemin mekânsal birimleri ve kayıt dışılığın yoğun olarak yaşandığı kentlerden, yeni kentleşme olgusundan ve demografik yapı dinamiklerinden söz etmek mümkündür. Bu dinamikler çerçevesinde, kayıt dışı istihdamın görünür olan önemli kategorileri ise, yoksulluk, yeni kent yoksulluğu, göçmenlik, çocuk işçiliği, kadın işçiliği veyabancı kaçak işçiliği gibi kayıt dışı istihdamın hem nedeni hem de sonucu olan sosyal parametrelerdir.

Kentleşme ve Göçler

Sermaye hareketlerinin, bilginin, ulaşımın, iletişim sistemlerinin akışları ile ulus devletlerin egemenliğinin gevşediği ve denetimin zayıfladığı küresel süreçte, insan akışlarının da daha fazla arttığı söylenebilir. Kentler, 20.yüzyılın başında sanayi devriminin başlattığı ivmeyle aldıkları göçlerden farklı olarak, küresel akışta iletişim-ulaşım teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle ve mekânsal engellerin daha aşılabilir olması sonucu, gerek ülke gerekse ülke dışından yoğun insan akınları ile karşılaşmıştır.

Kent ve kentleşme ile birlikte, küresel süreçte göç olgusu da kavramsal, yapısal ve mekânsal olarak değişikliğe uğramıştır. Yeni kentleşme anlayışı içinde, yere bağımlı olmayan, aynı zamanda merkezi olmayan sermaye, bilgi, teknoloji, para, finans, emek akışlarının tümü “akışlar uzamı” olarak ifade edilmektedir (Castells,2000:34). “Akışlar uzamında” yerel-bölgesel ve küresel olarak üretimin, ticari faaliyetlerin ve diğer unsurların birbirleriyle küresel ölçekte ilişkileri ve etkileşimleri vardır. Emegın akışı da bu etkileşim altında gelişmekte ve iş gücü daha çok bilgi, finans ve teknolojik yeniliğin sağlandığı merkezlerde toplanmaktadır. Küreselleşmenin etkisiyle insanların, eşyanın, bilginin ulusal sınırları aştığı ve küresel-ağsal iş piyasalarının büyüüp kent merkezlerinde toplandığı alanlar artık küresel kentler olarak ortaya çıkmaktadır (Soja,2000:193).

Yeni küresel göç, eski Fordist üretim sürecindeki göç hareketliliğinden farklı olarak, değişik ve devingen insan gruplarını içermektedir. Vasıflı, vasıfsız, kırlı, kentli, varsıl, yoksul ayrımı olmadan tüm insanları etkileyen bir eğilime sahiptir. Akışların merkezinde olan kentler, aynı zamanda hem profesyonel iş gücünü, hem de vasıfsız iş gücünü merkezlerine çekmektedir (Sassen,1998:46). Küreselleşmeye bağlı olarak, ulusal-yerel ve küresel olanın etkileşiminin artması ile “akışlar uzamı”nın odağındaki kentler, “yeni küresel göçün” de odaklandığı merkezler olmuştur. Aynı biçimde, yeni göç, bundan önce görülmemiş şekilde çok çeşitli ve farklı ülke/kültürleri geçerek gelişmektedir. Bu da, eskisinden farklı olarak, insanların, göçmenlerin, turistlerin, mültecilerin, sürgünlerin, misafir işçilerin ve diğer hareket eden grupların merkeze akması olarak ifade edilen yeni “etno scape”lerin oluşmasına neden olmuştur (Soja, 2000:210).

Türkiye’de kentleşme üç süreçte incelenebilir. İlki, 1923-1950 yıllarını içeren ulus devletin kentleşmesi ve devletin kentleri biçimlendirmesidir. İkincisi, 1950-1980 yılları arasında emek gücünün kentleşmesi, yani kentlerin cazibesinin artması, kıra makinanın girişi sonucu boşa çıkan işgücünün kentlere akın etmesi ile karakterize olan dönemdir. Bu dönemde tarımda makineleşme ile birlikte ortaya çıkan fazla işgücü, büyük kentlere akın etmeye başlamıştır. Böylece, 1960’lı yıllardan itibaren kentlerin büyümesi hızlanmış ve sanayileşmenin duyduğu ucuz işgücünü karşılayacak olan kırsal kökenli işgücünü soğurmada başarısız olan kentler, emegın maliyetini düşürmek için bir yandan da gecekondulaşımına zemin hazırlamıştır (Korkmaz,2009:33). Büyük kentlere göç, gecekondulaşmayı artırırken, diğer yandan

enformal sektördeki kayıt dışılığı oluşturmuştur. Mingione'nin de belirttiği gibi, toplumsal donanımın yetersiz olduğu bu tür kentsel alanlar, düzensiz işlerin, ek işlerin ve aile ekonomisinin yaygınlaştığı alanlardır (Mingione,1981 aktaran Erder,1997:38).

1950-70'lerde, özel sektörün kentlerdeki arazi mülkiyeti sorunlarından dolayı, konut alanına yoğun olarak girmediği, bunun yerine enerjisini sanayide yoğunlaştırmış olduğu söylenebilir. Sanayi yatırımlarında ise, yurtdışından gelen teknolojinin maliyetinin ucuz emek ile dengelenmesi ihtiyacı bulunmaktaydı. Ucuz emeği de, kentlere göç eden ve büyük ölçüde kamu arazisinde, gecekonduya yaşayan, çoğu kayıt dışı çalışan kesimler sağlamaktaydı. Dolayısıyla, büyük kent merkezlerinin civarında konuşlanan yeni gelenler, sanayiye ucuz girdi verebilmekteydi. Zira, bir yandan kira ödemek durumunda değillerdi, diğer yandan az sayıda sigortalı olanlar hariç, büyük çoğunluğunun, dolaylı vergiler dışında ödemek zorunda oldukları vergiler de bulunmuyordu. Kamu tarafından, bu kesimin barınak ihtiyacı karşılanmıyordu, ancak, geçmiş dönemden kalma geniş kamu alanlarının kullanımına da gecekonduya bağlamında çok ses çıkartılmıyordu. Üçüncü süreç ise, 1980 sonrası sermayenin kentleşmesi, yani küreselleşmenin kentleşmesi olgusudur. 1980'lere kadar Türkiye, iç pazara dönük, ithal ikameci bir sistem benimsemişken, bundan sonra dışa açılımlı ihracatı önceleyen ve ihracat teşvikleriyle sürekli dış dünya ile artan bir ilişkiye girmiştir. Bunun sonucu olarak, büyük kentlere, özellikle İstanbul'a finans ve hizmet kesimlerine yönelen yabancı sermaye akışı gerçekleşmiştir (Kesgin,2010:2). Bu dönemdeki gelişmeler, hem iş yapısını hem de kentlerin yapısını değiştirmiştir. İş göçü alan “yeni çekim merkezleri” artık çevreye yayılan ve kayan sanayinin üretildiği bölgelere değil, işgücü hizmet sektörünün yaygınlaştığı yeniliği üreten kent merkezlerine doğru gelişen ve değişen bir süreç olarak işlemektedir. Bu merkezlerle, sadece yeni teknolojiyi ve bilgiyi kullanan vasıflı işgücü değil, marjinal ve enformel sektör piyasasına uygun vasıfsız işgücü de akmaktadır. Bu merkezlerde oluşan “marjinal sektörde”, vasıflı işgücü yanında, ağırlıklı olarak, daha çok büyük kentlere göç eden vasıfsız yeni göçmenler istihdam edilmektedir. Sassen (1999:225), göç olayının yeni yapısını, genellikle Fordist üretimde görülen, özelde iş göçü, genelde göçün, eski yapısından ayrı, dinamik, farklı ulusaltı parçalara ayrıldığını, bunların bazılarının küresel ekonomiye eklemlenirken, bazılarının eklemlenemediğini belirtmektedir. Bu doğrultuda, küresel ekonomi ile bağlantılı kent ve bölgelerin önemi de artmıştır. Bu süreçte kentlere değişik kültürlerden gelen göçmenler, kent içinde belirli alanlarda kümelenerek “etnik adalar” oluşturmakta ve kente farklı ilişki ağları ile eklemlenen bu adacıklar, kent kültürüne çeşitlilik getirerek, kentin diğer alanlarından farklı ekonomik ve sosyal faaliyetlere girmektedirler. İstanbul'da Eminönü ve Laleli, bu nitelikleri taşıyan merkezler konumundadır. Eminönü ve Laleli, ekonominin çeşitlenen ve “ulusötesi” yapısına uygun olarak, kayıt dışı sektörün de toplandığı merkezlerdir. Emeğin yoğunlaştığı ve çeşitlendiği Eminönü, sermayenin göçmenlerle, kaçak işçilerle, işportacıların bir araya geldiği kentsel sınır” alanını

oluşturmaktadır. Küreselleşme sürecinde görülen ve kentin belli bir bölümünün küresel parçalarla bir bütün oluşturmasının tipik bir örneği de, yine İstanbul'da, Laleli'de görülmektedir. Bu durum, ulusal sınırların gevşediği ve aşındığı bir ortamda, “yeni sınır alanları” oluşturmaktadır. (Kesgin, 2010:19). Bu şekilde oluşan yeni kentsel sınır alanları, uluslararası insan akışlarının kesiştiği, farklı sosyal ve kültürel pratiklerin doğduğu yerlerdir. Laleli bu anlamda, kayıt dışı sektörle büyük sermayenin çakıştığı, göçmenlerle işportacıların ve kaçak işçilerin, yerelle uluslararası olanın bir araya geldiği kentsel bir sınır alanıdır (Yükseker,2003 s.234).

Nüfus ve Demografik Yapı

Türkiye’de sosyo-ekonomik değişimlere yanıt olarak, demografik çehrenin de hızla değişmekte olduğu söylenebilir. Türkiye 1950'lerden başlayarak devam eden kırdan kente göçlerle demografik geçişini henüz tamamlayamamış olup, bu yapı içine eklenen hızlı nüfus artışı ve emek piyasasının değişen niteliği, kayıt dışı istihdamın önemli bir sosyal dayanağını oluşturmuştur.

Türkiye’de, nüfusun genç yapıda olması, çalışma çağındaki nüfusu ve işgücüne katılım oranını da arttırmaktadır. Çalışma çağındakilerin payının yüksek olduğu bir demografik yapı nedeniyle, potansiyel işgücünün nüfusa oranı tepe noktasında seyretmektedir. Kentlerde kayıt dışı çalışanların büyük bölümünü, çalışma çağında bulunan, yakın dönemde kırdan kente göç etmiş, eğitim seviyesi düşük, kayıtlı istihdam olanaklarına ulaşımı hayli zor olan nüfus kesimleri ve daha çok gençler oluşturmaktadır.

OECD ülkeleri içinde işgücüne katılım oranı en düşük ülke Türkiye’dir. Her yıl daha fazla artan işgücü nüfusuna karşılık, istihdam olanakları sınırlı kalmakta, bunun sonucunda da işsizlik ve kayıt dışına yönelim kaçınılmaz olmaktadır. Çalışma çağındaki nüfus, 2012 Eylül ayında, bir önceki yıla oranla 1 milyon 91 kişi artmıştır. İşgücü arzı artmakta, ancak işgücüne katılma oranı azalmaktadır. 2012 yılı Eylül ayında işgücüne katılım oranı %51,8’dir. Toplam işgücünün %16,8’ini ise 15-24 yaş grubundakiler oluşturmaktadır (TÜİK, 2012). Bu doğrultuda, gençlerin büyük çoğunluğu için kayıt dışı istihdamın işgücü piyasasına giriş noktasını oluşturduğu düşünülebilir.

Türkiye’de nüfusun hızla artması ve bu artış sonucu yeni işgücünü istihdam edememe sorunu giderek ağırlaşmıştır. Hızlı nüfus artışının sonucu olan genç nüfus fazlalığı, bu nüfusun barınma, sağlık, eğitim, istihdam gibi ihtiyaçlarının karşılanması için gereken kaynak miktarını da artırmaktadır. Nüfus artış hızının yüksek olması, özellikle hizmet ve tarım sektörünün yapıları gereği denetim ve izlenmesinin zorluğu, kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü etkilemekte ve nedenlerinden birini oluşturmaktadır.

Genel olarak, hızlı nüfus artışı, bireylerin refah düzeyini düşürmekte, milli gelirden daha az pay almalarına yol açmakta, alt yapı, eğitim, sağlık gibi hizmetlerin maliyetini artırmaktadır. Artan nüfusa yeterli iş olanaklarının yaratılamaması sonucunda, bireyler, ne iş olursa yapmayı kabul edecek konuma düşmekte, böylece,

ücretlerde aşağı yönlü bir baskı ortaya çıkmaktadır. Ücretlerin düşme eğilimi gösterdiği bir ekonomide ise gelirlerini artırmak için bireyler, kayıt dışı sektöre yönelmekte, bu da kayıt dışı ekonominin boyutlarını daha da artırmaktadır.

Yapılan projeksiyonlar, tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de, nüfusun giderek yaşlanacağı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Kayıt dışılığın yaygın olduğu bir yapıda yaşlı konumuna geçecek nüfusun önemli bir bölümü sosyal güvenlik sisteminin dışında olduğundan, bu durum, yaşlı yoksulluğu ve yaşlı koruma programlarına olan ihtiyacı da artıracaktır.

Yeni Kent Yoksulluğu

1980’li yıllardan başlayarak, “yeni kent yoksulluğu” kavramının kullanıma girmesi, küresel etkiler paralelinde yoksulluğun da artık farklı bir biçimde yaşandığına işaret etmektedir. Kentleşmeye bağlı göç hareketlerinin kentlerde yoğunlaştığı nüfusun, iş edinme ve yaşam koşullarını iyileştirme olanaklarının daralması, kentsel yoksulluğun temel nedenlerindendir.

Yeni kentsel yoksulluk, önceleri, nüfusun küçük bir kısmı açısından düşük sanayileşme hızı ve kentleşmeyle bağlantılı bir olgu olarak açıklanırken, neo-liberal politikalar sonucu kayıt dışı sektör, taşeronluk gibi istihdam biçimlerinin esnek üretim adı altında ekonomide ağırlığının artması ile yaygınlaşması ve kronikleşmesine temel olarak daha geniş bir çerçevede kullanılmasıdır (Mingioni,1993:326).

Yeni kentsel yoksullaşma süreci, çalışma yaşamında girdi maliyetlerinin azaltılmasına yönelik düşük ücretler, işçi sağlığı ve güvenliği ile sosyal destek harcamalarında yapılan kısıtlamalarla kendini göstermiştir. Düzenli iş yaşamını etkileyen geçici iş sözleşmeleri, taşeron firmaların ortaya çıkışı, kayıt dışı sektörün büyümesi ve çeşitlenmesi, yeni kent yoksulluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu dönem, işgücünün sömürüsü, üretilen ekonomik değerin, taşeron firmalarca büyük firmalara aktarıldığı bir süreçtir (Castells-Handerson,1987:48).

Türkiye açısından bakıldığında, yeni kentsel yoksulluğun aktörlerinin, kente yeni göç etmiş, kentsel işgücü piyasasına uygun mesleki nitelikleri taşımayan, kaçak gecekondulardan bir mekân sahibi olamamış, kiracı konumundaki göçmenlerden oluştuğu söylenebilir. Bu olumsuz koşullara, kentsel işgücü piyasasındaki küresel değişiklikler de eklenince, yeni kuşak göçmenler kentte iş bulamayıp, kayıt dışı sektörün kuralsızlığı ve keyfilğine teslim olmuşlardır (Açıkalin, 2007:48).

Türkiye’de 1980’li yıllarda başlayan ekonomik yapıdaki dönüşüm ve ardından gelen küresel piyasalara entegrasyonun maliyeti olarak, özelleştirmeler ve kamu koruyuculuğunun zayıflaması sonucu ortaya çıkan yoksullaşmanın, yeni yoksulluğun temel oluşum nedenlerinden biri olduğu söylenebilir. İş yapısındaki dönüşüm, bu dönemin en belirleyici özelliğidir. Hem göç, hem iş piyasasının dönüşümü, yeni yoksulluğa sürekli olarak yeni insan üretimini getirmektedir (Karatay,2010: 34).

Kentsel yoksulluk bağlamında kentsel işgünün en belirgin özelliği, çalışanların önemli bir kısmına, düzenli ve güvenceli iş olanakları sunmamasıdır. İstihdam olanaklarındaki yetersizlik, işgücünün eğitimsiz ve niteliksiz oluşuyla bir araya gelince, kentlerde kitleler halinde kayıt dışı çalışan yoksulların ortaya çıkması kaçınılmazdır (Açıkalm,2007:48).

Türkiye'de kentsel yoksulluğun en büyük kaynağı olan göçmenler, uzun yıllar kentsel olanak ya da rantları kullanarak yoksulluktan çıkmaya çabalamışlar ve bu süreçte sanayi ya da hizmet sektöründe formel istihdam, enformal sektörde istihdam ve yerleşim anlamında da gecekondular, yoksulluğu aşma yolları olmuştur. Ancak son yıllarda her üç kanalda da ciddi daralmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Gecekondu dönemi, arazilerin yetmemesi veya rant için kullanılması nedeniyle büyük oranda sona ermiş, formel istihdam alanları ise küreselleşme arka planı içinde dışa açılan ekonomi modeli ile birlikte kısıtlanmıştır (Karataş, 2010:32). Yaşanan bu süreç, dolaylı olarak yoksulların geçinmek için daha fazla kayıt dışına yönelmelerine neden olmuştur.

1980'lerin önemli özelliklerinden birisi de, neo-liberal politikalar sonucu kentsel iş piyasasında işten çıkarma, taşeronlaşma, eve iş verme, parça başı iş, sözleşmeli ve dönemsel-mevsimlik işçilik gibi uygulamaların yaygınlaşmasıdır. Bu durum, bir yandan ücretlerin düşmesine neden olurken, diğer yandan yeni göç edenler açısından kent içindeki örgütsüz çalışma kanallarını çoğaltmıştır (Peker,1999:4-5). Kentteki kayıt dışı istihdamı arttıran bir diğer olgu da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden gerçekleşen zorunlu göç hareketleridir. Özellikle 1980'den sonra dışa açılan turizm kentlerine yoğun bir göç yaşanmasına karşın, 1990'larda iç göç olgusunda zorunlu göçler ağırlık kazanmıştır (Kaygalak, 2001:140). Kente belli bir sermaye ve vasıftan yoksun olarak gelen bu nüfus, kayıt dışında istihdam şansı bulabilmiştir. Tüm bu gelişmeler ise kayıt dışı sektörün iyiden iyiye genişlemesini getirmiştir.

Kayıt dışı çalışma, yarattığı çalışma koşulları ile aynı zamanda var olan yoksulluğu arttırıcı etkiye de sahiptir. Kayıt dışılık, ekonomik anlamda toplumsal kutuplaşmaya neden olurken, Van Kempen (1994:42)'in belirttiği gibi, *artan toplumsal kutuplaşma, toplumsal tabakalaşma özelliklerini de değiştirmekte, bir tarafta yüksek gelirli profesyonel yönetici, düzenli işi olan formel sektör çalışanları, diğer yanda düzensiz ve düşük gelirli geçici işlerde kayıt dışı çalışanlar yer almaktadır*. Böylece kentlerde orta gelir grupları kaybolurken, kutuplaşma giderek büyümektedir.

Sonuçta, kentteki yeni yoksulluk ve kayıt dışılığın birbirini besleyen süreçler olarak iç içe geçmesi, kırsal kesimden kentlere olan nüfus akışının sürmesi, iş kayıpları, toplumsal hizmetlere (eğitim, sağlık, ulaşım, sosyal bakım vb.) ulaşımın, neo-liberal politikalarla gelen özelleştirmeler sonucunda zorlaşması, yeni kent yoksulluğunu arttırarak, daha görünür hale getirmiştir.

Kayıt Dışı İşgücünün Sosyal Profili

Kayıt dışı sektörde çalışan işgücüne sosyo-kültürel parametreler doğrultusunda bakıldığında, bu kesimin, genel olarak toplumun en yoksul gruplarından olduğu görülmektedir. Kayıt dışı istihdamın en yaygın olduğu kesimler, ücretsiz aile işçileri, kendi hesabına çalışanlar ve yevmiyeliler gibi yoksulluğun en yaygın olduğu gruplardır.

TUİK Hane Halkı İşgücü sonuçlarına göre, kayıt dışı istihdamın en yoğun olduğu meslek grupları, nitelik gerektirmeyen meslekler olup, bunu, sanatkarlar, hizmet ve satış elemanları ile tesis-makine operatörleri ve montajcılar izlemektedir. Dört meslek grubunun kayıt dışı istihdam içindeki toplam payı %80'dir. Kayıt dışı istihdamın yaygın olduğu meslekler arasında inşaat, altın-döviz işlerinde çalışanlar, beslenme barınma ve eğlence dünyasında çalışanlar, şoför-muavin olarak çalışanlar, yazıhane ve okul servislerinde çalışanlar, otopark bekçileri, hizmetçiler, bakıcılar, özel hemşireler, özel şoförler, terzi, berber, ayakkabıcı manav, çırak ve kalfalar, sebze, meyve, hububat, oto ve emlak komisyoncusu çalışanları, ticarethane çalışanları, çeşitli imalat işlerinde çalışanlar, atölye çalışanları, tezgahhtarlar, pazarcılar, tamirci çırak ve kalfaları, döviz ayakçıları, çiçekçi çalışanları, gazete dağıtıcıları, hurdacı çalışanları, imalat faaliyetlerinde bulunanlar, ütücüler, örücüler, nakliyatçılar, boyacılar, işportacılar, gezici çalışanlar ve su dağıtıcıları, evde bilgisayar veya daktilo ile yazı işleri yapanlar, evlere temizliğe gidenler, işportacılar, seyyar satıcılar ve ayakkabı boyacıları sayılabilir (Karaarslan, 2010:86).

Kayıt dışı işgücünde, düşük eğitim düzeyi ve buna bağlı vasıfsızlıkla birlikte, göçmenlik, temel sosyal karakteristikler olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal ilişkilerin gelişim düzeyinde belirleyici olan unsur ise, çalışma düzenidir. Cem Özatalay (2013:41)'in "Enformal Sektör İşçilerinin Sınıfsal Durumu" adını taşıyan ve İstanbul İkitelli'de konfeksiyon ve ayakkabı işlerinde kayıt dışı olarak çalışanlarla yaptığı alan araştırması sonuçlarında da vurgulandığı gibi, çalışma saatlerinin uzunluğu, sosyal ilişki kurulmasını ve ortak davranış kalıpları geliştirilmesini olumsuz etkilemekte ve çalışanların bütün yaşamı emek süreci üzerine kurulmaktadır. Çalışanlar için sosyal ilişkilerin harcı, çoğunlukla hemşerilik, akrabalık ve komşuluk olmaktadır. Hemşerilik ve komşuluk dayanışması hep birlikte emek sürecinin içinde yer almaktadır. Birbirlerine zincirleme bağlanmış üretim birimlerine dayalı parçalı üretim süreci, mezhepsel, etnik ve bölgesel temelde kurulmuş ilişki ağlarına ekonomik işleyiş içinde özel bir form kazandırmıştır. Nitekim, çalışanların %54'ü işlerini hemşeri, akraba ve komşuluk ilişkileri üzerinden bulmuşlardır. Kayıt dışı sektörün büyümesinin, aynı zamanda sendikasızlığın ve örgütsüzlüğün de büyümesi anlamına geldiği görüşü, işçilerin %75'inin işçi hakları konusunda herhangi bir bilgilerinin olmadığını, %93'ünün ise hiç bir sendika ile şimdye kadar karşılaşmadığını ifade etmesinde anlam bulmaktadır (Özatalay,2003:42).

Kayıt dışı istihdamda yer alan diğer toplumsal aktörlerin kimler olduğunu sıralamak gerekirse;

Çocuk İşçiler

Çocuk işçiliği kayıt dışı istihdamın bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Özdemir ve Gamze Özdemir'e göre, çocuk emeği gerçeğini anlamak, bu gerçekliğin ardındaki ekonomik, siyasi ve ideolojik mekanizmaları anlamaktan geçmektedir. Yani, "merkez ve çevre ülkelerde çocuk emeğinin kullanımı ancak küresel ölçekte emek-sermaye arasındaki güç ilişkilerinde ne gibi değişimler yaşandığı ve sermayenin ekonomik, toplumsal ve siyasal iktidarını yeniden üretmek için hangi politikaların uygulandığı incelenerek açıklanabilir" (Özdemir Yücesan G. ve Özdemir A.M, 2005:8). Küreselleşme ve yeni ekonomik politikalar paralelinde, gelişmiş ülkeler, çok uluslu şirketler aracılığıyla, maliyetlerini azaltıp küresel kapitalizmin kârını arttırmak için, üretimlerini emeğin ucuz olduğu çevre ülkelere yöneltmişlerdir. Böylece, çevre ülkelerde çocuk işçiliği ile birlikte, sosyal güvencesiz, örgütsüz ve ucuz emek kullanımı artmıştır (Yahşi, 2007:72) Çalışan çocuk, ucuz iş gücü olarak görülmekte ve işverenler özellikle küçük ve orta boy işletmelerde, yetişkin işgücünden ziyade çocuk emeğinden faydalanmayı tercih etmektedirler.

TÜİK 2012 yılı Çocuk İşgücü Araştırmasına göre, Türkiye'de nüfusun %20,6'sını oluşturan 6-17 yaş grubundaki 15 milyon 247 bin çocuktan 893 bini çalışmaktadır. Bu çocuklardan 6-14 yaş grubunda bulunan 292 bin, 15-17 yaş grubunda bulunan 601 bin çocuk, çalışma yaşamı içindedir. Çocukların %44,8'i kentsel, %55,2'si ise kırsal alanlarda yaşamaktadır. Ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çocuklardan 6-14 yaş grubunda bulunanlarda ücretsiz aile işçisi olma oranı %54 iken, 15-17 yaş grubunda olanlarda %46'dır. Çalışan çocukların %49,8'i okula giderken, %50,2'si okula gitmemektedir.

Çocukların temel çalışma nedenleri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklılaşmakla birlikte, yoksulluk, göç, gelir dağılımında eşitsizlik, eğitim ve gelenekler olarak sıralanabilir. Gelişmekte olan çevre ülkelerde çocuk işçiliğinin daha yoğun olması, çocuk işçiliğinin asıl nedeninin yoksulluk olduğunu göstermektedir. Kuralsızlığın egemen olduğu alanlarda işini kaybeden yetişkinlerin yerini, maliyet hesaplarına dahil edilmeyen bir işgücü olarak çocukların aldığı bilinmektedir. Çocuk işçiliği, yoksulluk ve güvencesizlik zemininde yükselen istihdam stratejilerinin ürettiği bir sonuç olarak görülmelidir.

Yeni Kayıt Dışı Sektör ve Yabancı Kaçak İşçiler

Sanayileşme ve kentleşmenin kaçınılmaz bir "yan ürünü" olarak ortaya çıkan yeni kayıt dışı sektör, Yüksekler (2003:37)'in belirttiği gibi, "kent içine sıkışmış bir sektör olarak değil, uluslararası bir oluşum olarak da dikkat çekmektedir. Türkiye'de 1980'lerde benimsenen dışa dönük ekonomik büyüme modeli içinde düzensiz sermaye hareketlerinin yol açtığı iniş ve çıkışlarla kırılgan bir hale gelen ekonomi, diğer yandan Güneydoğu'dan büyük kentlere iç göçler ve ekonomik krizlerin de

etkisiyle, imalat ve istihdamın niteliğinde belirgin bir değişim yaşanmasına neden olmuş ve yeni kayıt dışı sektör bu koşullarda sessizce doğmuştur.

Yeni kayıt dışı sektörü oluşturan iki temel süreçten ilki, 1990'lardan başlayarak Türkiye'nin gündemine yerleşen ve ulusötesi bir ticaret ağı olarak bavul ticaretidir. İkincisi ise, kaçak göçmenlerin işgücü piyasasına dahil olmalarıdır (Yükseker,2003:33). Küresel ekonomik güçlerin doğrudan veya dolaylı etkisi altında giderek daha geçirgen bir hale gelen ulus devletlerin sermaye ve göç hareketlerine maruz kalması, Türkiye için de geçerli olmuş ve bu süreçte Avrupa'ya gitmek isteyen Afgan, Nijeryalı, İranlı vb. göçmenlerin transit noktası haline gelen Türkiye'de, bavul ticareti ile yabancı kaçak işçiliği bir noktada keşmişmiştir. Yeni kayıt dışı sektörün boyutlarının ulusal sınırları aşması, Türkiye'de ekonomik ve sosyal açıdan yeni bir yapı ortaya çıkartırken, çalışma ve iş yaşamı açısından da bir özgünlük yaratmıştır. İstanbul'da Laleli ve Eminönü bu özgünlük içinde değerlendirilen yeni kentsel sınır alanlarıdır. Yeni kayıt dışı sektör, etnik köken/milliyet ve cinsiyete dayalı işbölümü yaratırken, birbirine yabancı gruplar emek piyasasında biraraya gelmişlerdir. Kaçak işçiler, mekik tüccarları, orta sınıf aileler, kentlerin belirli bölgelerindeki tüccarlar, toptancılar, küçük işletmeler birbirleriyle karşılıklı sosyal ilişkilere ve var olan ilişki ağlarına yaslanmışlardır (Yükseker,2003:34).

Kadın İşçiler

Toplumsal cinsiyet açısından kayıt dışı istihdamın en yüksek olduğu kesimlerin başında kadınların geldiği yapılan birçok istatistiki çalışmada çokça vurgulanmaktadır. Son yıllarda niteliği düşük işlerde çalışanlar arasına özellikle kadınların katılımı ile, “emek gücünün feminizasyonu” olgusu gündeme gelmiştir. Türkiye'de halen Haziran 2013 verilerine göre, kadınlarda kayıt dışı çalışma oranı %53,5'dir. Erkeklerde ise bu oran %31'dir. Toplamda 8 milyon 18 bin kadın istihdamının %43,1'ini kayıt dışı çalışanlar oluşturmaktadır. (TÜİK,2013). Kadınların erkeklere oranla daha fazla kayıt dışı çalışmalarının temelinde, toplumdaki cinsiyet ayrımına dayalı iş bölümünün rolü olduğu ifade edilebilir. Kadınlar, düşük ücretlerle, vasıfsız işlerde, hiyerarşide düşük konumlarda, kötü iş koşullarında çalışmaya kolaylıkla mahkum edilmekte ve emek sürecinde her zaman yedek iş gücü olarak kalmaktadır.

Kadınların elde ettikleri gelirin ev içinde “ek gelir” olarak algılandığı, ailenin geçiminin temel olarak erkeğin sorumluluğunda olduğu düşüncesi, kadınların işgücü piyasasında düşük ücretle ve kayıtsız olarak çalıştırılmalarına daha fazla zemin hazırlamaktadır. Toplumsal olarak kadına ve kadın emeğine yüklenen belirli roller ve nitelikler de bu sürece uygun düşmekte ve bilinçli olarak pekiştirilmektedir. Kadın çalışanlar arasında kayıt dışılığın en yoğun yaşandığı çalışma biçimleri ise, esnek çalışma zemininde, kendi hesabına çalışanlar, ücretsiz aile işçileri ve ev-eksenli çalışanlardır (Metin, 2011:66). Esnek çalışma, kadınların hane içindeki bakım görevlerini aksatmadan, istihdam edilebilmelerini sağlayacak

bir yol olarak belirmektedir. Bu nedenle, kadınlara, ataerki ile kapitalizmin çıkarlarını kesistiren bir çalışma alanı yaratmaktadır.

Kayıtsız kadın işçiliğinin konumlandığı "ücretsiz aile işçiliği" ve "kendi hesabına çalışma" kayıt dışı istihdamın bütününde önemli bir paya sahip bulunmaktadır. 2013 yılında Türkiye'de "ücretsiz aile işçisi" olarak kayıt dışı çalışanlara bakıldığında, kadınlarda bu oranın %94,5 erkeklerde ise %83 olduğu görülmektedir. Kendi hesabına çalışanlara bakıldığında, bu kategoride 3 milyon 989 bin erkeğin %58,9'u ve 888 kadının %88,9'unun kayıt dışı çalışmakta olduğu görülmektedir (TUIK,2013).

Esnek çalışma biçimlerinden biri olarak ev-eksenli çalışma, Türkiye'de özellikle 1980'lerden başlayarak oldukça yaygınlaşan bir çalışma biçimidir. Ev-eksenli çalışma, firmalara taşeronlar aracılığıyla yapılan fason üretim, sipariş usulü üretim ve kendi hesabına yapılan ev-eksenli üretim olarak üç şekilde ortaya çıkmaktadır. Ev-eksenli çalışma sisteminin, özellikle fason üretim ile kendi hesabına yapılan üretimde oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Bu çalışma sistemi içindeki kadınların emeğinin görünmez oluşunun önemli bir nedeni, kendilerini "çalışıyor" görmemeleridir.

Ev-eksenli olarak çalışan kadınlar üzerine yapılan birçok alan araştırmasında (Kümbetoğlu,1994 ve Çınar,1989), uzun saatler çalışmalarına ve işlerini uzun zamandan beri yapmalarına rağmen, kadınların hemen hiçbiri "işlerini ciddiye almamakta ve kendilerini çalışıyor olarak görmemektedir". Kendilerini "çalışan kadın" olarak görmeyen kadınlar, yaptıkları işi geçici bir uğraş, evde boş zamanlarını değerlendirdikleri, ev işlerinin bir uzantısı olarak görmekte ve kazandıkları parayı düzensiz, geçici bir yan gelir olarak tanımlamaktadırlar (Çınar,1989:15,Özbay1990:23). Bunun temelinde ise toplumsal işbölümündeki cinsiyetçi rol dağılımının, ev-eksenli çalışma ile uyumlu olarak, birbirini bütünlemesi gelmektedir. Ev-eksenli çalışmanın, niteliği gereği işin evde esnek saatler içinde yapılabilmesi, annelik ve ev kadınlığı gibi sorumlulukların bir arada yürütülmesine de olanak tanımakta, roller ve nitelikler bu sürece uygun düşmekte ve pekiştirilmektedir.

Kadın emeğinin ucuz emek olarak kabul edilmesi, işverenler tarafından istenilirliğini arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, ekonomik zorluklar ve yoksulluk karşısında, kadınların hane halkı gelirlerine katkıda bulunmak amacıyla bu tür işleri bir yaşam stratejisi olarak benimsemeleri de önemli bir faktördür. Kadınların formel işgücü piyasalarının aradığı niteliklere sahip olmaması, çalışmak zorunda olan kadınların, kayıt dışında ev eksenli işleri bir anlamda zorunlu olarak seçtiğini ortaya koymaktadır (Toksöz, Özşuca Turcan, 2002: 29-35).

Sonuç

Küreselleşme ile birlikte dünya ekonomisinde meydana gelen değişimler, emeğin ve işin yapısını da değiştirmiş, işgücünün yapısı çeşitlenerek yeni formlar kazanmıştır.

Bu süreçte, kayıt dışı istihdam da hızlanarak, kapitalizminin yeniden yapılanmasının doğurduğu küresel üretim ilişkileri içindeki yerini almıştır. Küreselleşme ile değişen istihdam biçimleri, üretimin farklı yönlerinin dünya ölçeğinde yayılması, fason üretim, taşeron sisteminin ve esnek çalışmanın yaygınlaşması, kayıt dışı ve düşük ücretle çalışmayı yoğunlaştırmıştır.

Türkiye'de, küreselleşme bağlamında 1980'li yıllardan başlayarak uygulanan neo-liberal politikalarla birlikte, artan kayıt dışı istihdam, ülkenin özgün koşulları içinde kendi sosyal dokusunu da yaratmıştır. Kentlerin büyümesi, kırsal kesimin göçlerle zayıflaması, nüfusun demografik olarak yaşlanması ve yeni yoksulluk olgusuna paralel olarak, kayıt dışı istihdamdaki artış ile vasıfsız işgücü, çocuk işçi, yabancı işçi ve kadın işçiler, kayıt dışılığın hem nedeni hem de sonucu olarak ortaya çıkan sosyal sorunlar haline gelmiştir.

Kayıt dışılık, ülke ekonomilerinde gelir kayıplarına yol açarken, yığınların, sosyal güvencesiz, kötü koşullarda ve düşük ücretler karşılığında kaygan bir zeminde çalışmasını beraberinde getirmektedir. Kayıtlı istihdam içinde yer almak, bireye düzenli bir gelir, sağlık hizmetlerinden yararlanma ve emeklilik gibi olanaklar sunarak, yoksulluğun derinleşmesini önlerken, kayıt dışılık, gelir dağılımı ve sosyal güvenliğe erişim açısından eşitsizlik yaratan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu eşitsizlik, toplumdaki dezavantajlı grupları, kadın, çocuk ve vasıfsız işgücünü daha fazla etkileyerek, yoksulluğu derinleştirmektedir. Kişilerin sağlık, sosyal güvence, gerçek ücret, örgütlenme gibi temel haklardan yoksun kalmaları ise, kendilerini dışlanmış hissettikleri ve toplumsal aidiyet duygularının zayıfladığı bir süreçte neden olarak, toplumsal kutuplaşmaları arttırıcı bir rol oynamaktadır.

Polanyi (1944/2000:134),kapitalist toplumda sosyal ilişkilerin, ekonominin içinde belirlendiği ve sosyal ilişkilerin yeni piyasa ekonomisi içine gömülü olduğunu vurgular. Bu çalışmada da, kayıt dışılığın, sosyal örüntülerle birbirini besleyen ilişkiler içinde olduğu ve yoksullukla kayıt dışı istihdamın niteliği arasında güçlü bir bağın varlığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bulgular, küresel süreçte ortaya çıkan yapıların, sadece ekonomik değil, sosyal ve kültürel açıdan da özgün niteliği bulunduğuna işaret ederek, işgücündeki yapılanmanın, aynı zamanda toplumdaki sosyal ilişkilerin dokusunu da belirlediğini göstermiştir.

Ekonomik ve sosyal sorunların keşiştiği bir noktada yer alan kayıt dışılık ile mücadelenin, salt vergi reformu, sosyal güvenlik reformu ve sürekli olmayan denetimler gibi yüzeysel önlemlerle sınırlı kalmaması, sosyal politikaların yeniden dağıtımcı bir anlayışla düzenlemesi önem taşımaktadır. Toplumsal yapıdaki değişimlerin, sosyal politikaları da değişime zorladığı açıktır. Bu boyutta, devletin toplumsal olanı önceleyen bir bakış açısı temelinde düzenleyici rol oynaması, sosyal politikaların, toplumdaki kadın, çocuk, göçmen, vasıfsız işgücü gibi tüm kırılgan grupları, içermesi çözüme giden yol olabilir. Ayrıca, kayıt dışılığın, Türkiye'de yarattığı özgün toplumsal formlar üzerine yapılan araştırmaların sayısının son derece kısıtlı olması, bu konuda daha fazla ve çeşitlenen araştırmaların yapılmasını da zorunlu kılmaktadır.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, çalışma yaşamı içinde önceliğin çalışanları nesneleştiren ve pasifleştiren yaklaşımlardan uzak, "insanlaşmaya" yönelik sosyal politikalara verilmesi, bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm insanlıkla buluşacak ortak söylem ve politikaların oluşturulması ise, küreselleşme mağdurları arasında güç birliği yaratılması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Açıkalin, N. (2007).“*Enformel Sektör ve Yoksulluk:Kentsel İşgücü Pazarı Üzerine Etkileri İstanbul ve Gaziantep Örnekleri*“ <http://sosyoekonomi.hacettepe.edu.tr/070203> (2.1.2012)
- Ataman,B.C.(1999) **İşgücü Politikaları ve İstihdam Politikalarının Temel Prensipleri**, Ankara: A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
- Bauman, Z. (1999) **Küreselleşme**, (çev.Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrintı Yayınları
- Bayar, F. (2005) "*Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme SürecindeTürkiye*" ["http://www.mfa.gov.tr/data/kutuphane/yayinlar/ekonomikSORUNLARDERGISI/say132"](http://www.mfa.gov.tr/data/kutuphane/yayinlar/ekonomikSORUNLARDERGISI/say132) (7.8.2011)
- Castells, M. (2010). **The Information Age: Economy, Society and Culture, End of Millennium**, Malden: Wiley-Blackwell
- Casstells M..Henderson J. W. (1987) "Techno-Economics Restructuring Socio-Political Process and Spatial Transformation A GlobalPerspective“ J. Henderson and M.Castells, (ed) **Global Restructuringand Territorial Development** içinde, SAGE, London.36-39,
- Çınar, E. M.(1998). **Taking Work At Home:Disguised Female Employment in Urban Turkey**, Loyola University of Chicago School of Business, Administration Working Paper, No.8810, Chicago
- Çukurçayır, M. A. (2003) **Küresel Sistemde Siyaset -Yönetim- Ekonomi**, Konya: Çizgi Yayınları
- Esim, S.(2001) “Empowerment of Women Throughout The Life Cycle As A Transformative Strategy For Poverty Eradication” **United Nations No.EGM/Pov/EP,1**. New Delhi,
- Erder, S. (1997)**Kentsel Gerilim**, Ankara: Um:ag Vakfı Yayınları
- Giddens, A. (1994)**The Transformation of Intimary** Oxford: Basic Blacwell
- Karaarslan, E.(2010)**Kayıt Dışı İstihdam ve Neden olduğu Mali Kayıpların Bütçe Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği**, Ankara: Mali Hizmetler Derneği Yayınları
- Karatay, A.(2010) ”Türkiye’de Yoksulluk, Yoksullukta Değişmeler ve Sosyal Hizmetlerin Artan Önemi ”Pınar Uyan Semerci (der) **İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk** içinde, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları(21-57)
- Kaygalak, S. (2001) ”Yeni Kentsel Yoksulluk Göç ve YoksulluğunMekansal Yoğunlaşması:Mersin Demirtaş Mahallesi Örneği:"**Praksis Kentler ve Kapitalizm**, 2,124-172
- Kempen V. (1994) "The Dual City an the Poor Social Polarization, Social Segration and Life Changes” **Urban Studies** VoL 31 No:7,14-16
- Kenar, N. (2002) “Kayıtdışı Sektörü Büyüten Faktörler Ekonomiye ve Çalışma Hayatına Etkileri ve Çözüm Önerileri” **Büyüyen Kayıtdışı Sektör Semineri**, Ankara: TİSK Yayınları

- Kesgin B.(2007) “Küreselleşme Sürecinde Göç Akışlarının Kavşak Yeri: Eminönü”, **TMMOB İstanbul Kent Sempozyumu**,13-15 Eylül, İstanbul,
- Krippner, G.(2001) "The Elusive Market:Embeddedness and the Paradigm of Economic Sociology"**Theory and Society**,cilt 30 no:6 ,774-810
- Kutal, G. ve Büyükelçüoğlu, A.R.(1996)**Çokuluslu Şirketler ve İnsan Kaynağı Yönetimi**, İstanbul: Der Yayınları
- Kümbetoğlu, B.(1994) "Kadın Çalışma ve Evde Üretim" Türkiye'de Dünyada Güncel Sosyolojik Gelişmeler, **Birinci Ulusal Sosyoloji Kongresi**, 3-4-5-Kasım, İzmir
- Korkmaz,N.(2009) Ankara'nın Mekansal ve Sosyo-Kültürel Dönüşümü, **Şehir (Bibliotek)** 7 , 14-20
- Metin,Ş. (2001) **Kayıt Dışı İstihdam ve Esnek Üretim Sürecinde Kadın Emeginin Durumu: Türkiye'de Ev-Eksenli Çalışma**, Ankara, T.C Başbakanlık KSSGM Yay,
- Mingione, E (1993) ."The New Urban Poverty and the Underclass Introduction"**International Journal of Urban and Region Research**, 17, 324-326
- Ongan, Tunçcan, N. (2005) **Ekonomik Krizin Emek Piyasalarına Etkileri**, İstanbul: Birleşik Metal-İş Yayınları
- Özatalay, C. (2006) "Elmanın Öteki Yarıısı Enformal Sektör İşçileri" **TES-İŞ Haziran**57-62
- Özbay, F.(1990)"Kadının Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme" Şirin Tekeli, (der)) **Kadın Bakış Açısında 1980'lerTürkiye'sinde Kadın** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, 34-51
- Özdemir,S.(2004) **Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları,Sayı:138,
- Özdemir, Ali Murat ve Özdemir, Yücesan Gamze, (2005) ."Küresel Kapitalizmde Çocuk Emeginin Ekonomi Politikası-Çocuk İşçilerin Oyun Hakkı Var mı?", **Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi** 23, 8-15
- Peker, M ..(2000) "Çocuk İstihdamı Üzerine Bir Deneme" **Çalışma Ortamı Dergisi**, 53.(4-5)
- Polanyi, K. 2000 (1944) Büyük Dönüşüm Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri, (çev. Ayşe Buğra) İstanbul: İletişim Yayınları
- Robertson,R.(1999) **Küreselleşme-Toplum Kuramı ve Küresel Kültür**, (çev:U.H.Yolsal), İstanbul: Bilim Sanat Yayınları
- Sassens, Ş. (1998) **Globalization**, USA, HS Discontets, The New Pres
- Soja, E.M.(2000)**Postmetropolis Critical Studies of Cities and Region**, Blavkwell,
- Şenses, F (.2002), **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**, İstanbul: İletişim Yayınları

- TUIK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2013) Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, Haziran <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=85078&tbid=2>,(15.06.2013)
- TUIK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012) Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, Nisan , <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659> (7.17.2013)
- Toksöz, G .(2006) "Enformel Sektör, Enformel İstihdam: Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşma Nedenleri" **TES-İŞ**, Haziran, 42-45
- Toksöz,G. Ve Özsuca Turcan, Ş (2002) "Enformal Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri" **İktisat Dergisi**, Sayı: 430, 44-51
- Uyanık,Y.(2008) "*Neo-Liberal "Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları"*, <http://www.gazi.edu.tr/indexphp/iibfergisi/article/viewFile/112/103,209-224> (25.05.2012)
- Yahşi,Fatma.(2007) Küreselleşme ve İstihdam, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi,Adana
- Yalınpala, J (2002) "**Küreselleşmenin Emek Piyasaları ve İstihdam Üzerine Etkileri**"**Küreselleşme İktisadi Yöntemler ve Sosyopolitik Karşıtlıklar**Allen Sayık,(der) içinde İstanbul: Om Yayınları,
- Yükseker, H. D. (2003).**Laleli-Moskova Mekiği Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri**, İstanbul İletişim Yayınları

